

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXILI İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA "CİNAYƏT PROSESİ"

FƏNN: "HÜQUQ- MÜHAFİZƏ ORQANLARI "

ƏYANİ TƏHSİL

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 1. "Hüquq-mühafizə orqanları" fənninin predmeti, sistemi və əsas anlayışları".

Vaxt : 4 saat.

Mühz : 2 saat

Sem: 2 saat

Tərtib etdi : "Cinayət prosesi kafedrasının rəisi,
polis polkovniki, h.ü.f.d

SƏYYAD AGAYEV

Mühazirə kafedra iclasında müzakirə edilməklə bəyənilmişdir.

Protokol № _____ " _____ " 2021 –ci il.

BAKİ - 2021.

Mövzu 1. “Hüquq-mühafizə orqanları” fənninin predmeti, vəzifələri və sistemi

PLAN

1. Hüquq-mühafizə fəaliyyəti və hüquq-mühafizə orqanları: onların əsas əlamətləri, anlayışı və vəzifələri.
2. Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri (funksiyaları) və onu həyata keçirən orqanların ümumi xarakteristikası.
3. “Hüquq-mühafizə orqanları” fənninin predmeti və sistemi, onun digər hüquq fənlərinin və xüsusi bilik sahələrinin öyrənilməsində əhəmiyyəti.
4. Hüquq-mühafizə orqanları haqqında qanunvericilik və digər normativ-hüquqi aktlar, onların məzmununa və hüquqi əhəmiyyətinə görə təsnifatı.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1, 2, 7, 12, 13, 16, 26, 28, 29, 43, 46, 63, 71, 151-ci maddələr.
2. “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli Fərmanı.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 8, 214, 215-ci maddələr. Bakı-2021.
4. Eyvazov H. Məhkəmə strukturu və onun fəaliyyəti. “Qanun” jurnalı № 6, 2003, səh. 34-39.
5. K.F. Qutüenko. M.A.Kovalyov. Pravooxranitelğnie orqanı. Moskva, 1998.
6. Dərslik. Pravooxranitelğnie orqanı Rossiyskoy Federasii. V.P.Bocyevin redaksiyası ilə. Moskva, 1997, səh. 5-39.
7. Dərslik. A.R.Ricakov Pravooxranitelğnie orqanı. Moskva, 2001, səh 1-16.
8. Dərslik. M.Qəfərov, H.Eyvazov. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları. Bakı, Qanun, 2011.
9. Hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının davranış Məcəlləsi (17 dekabr 1999-cu il). Polis haqqında sənədlər toplusu. Bakı, Qanun, 2006.
10. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanunu (24 dekabr 2002-ci il).
11. Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (28 dekabr 2004-cü il).
12. Məhkəmələr və hakimlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (10 iyun 1997-ci il).
13. Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (23 dekabr 2003-cü il).
14. Prokurorluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (7 dekabr 1999-cu il).
15. Polis haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (28 oktyabr 1999-cu il).

16. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2006-cı il tarixli Fərmanı.
17. Azərbaycan Respublikası DİN-in Əsasnaməsinin və strukturunun təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (30 iyun 2001-ci il).
18. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin Strukturu və Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (27 oktyabr 1998-ci il).
19. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (21 iyul 2000-ci il).
20. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (29 mart 2001-ci il).
21. Vəkillər və vəkillər fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (28 dekabr 1999-cu il).
22. Notariat haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (26 noyabr 1999-cu il).

G İ R İ Ş

Hər bir hüquqşünas, o cümlədən daxili işlər orqanlarının əməkdaşı, hüquq sərəncamvericiliyini həyata keçirən orqanların quruluşunu və necə fəaliyyət göstərməsini mükəmməl bilməlidir. Bu biliklər sizə Polis Akademiyasını bitirib hüquq təhsili alaraq, gələcəkdə nəinki peşə təcrübəsində lazım olacaq, həm də sizə bir çox hüquq fənlərinin öyrənilməsində kömək edəcəkdir.

“Hüquq-mühafizə orqanları” fənninin çərçivəsində hüquq-mühafizə fəaliyyətinin bəzi ümumi məsələlərini öyrənilir. Belə təşkilatlara məhkəmələr, prokurorluq, ədliyyə və daxili işlər orqanları, vəkillik və s. aid edilir. Bu orqanlarla yanaşı, bəzi hüquq-mühafizə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində digər təşkilatlar da eyni zamanda iştirak edərək, cinayətlərin aşkar edilməsinə və açılmasına kömək edirlər.

Bu fənnin öyrənilməsinin məqsədi daxili işlər orqanlarının əməkdaşlarında bu təşkilatların necə qurulması və fəaliyyət göstərməsi, bir-biri və digər dövlət orqanları ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olmaları, onların sosial təyinatı barədə dürüst təsəvvür yaratmalıdır. Siz əsas hüquq-mühafizə orqanlarının-məhkəmə, prokurorluq, Ədliyyə və Daxili işlər nazirliklərinin, habelə qeyri-dövlət hüquq-mühafizə təşkilatı olan vəkilliyin və s. yaradılması və təşkili qaydalarını, sistemi və quruluşunu öyrənəcəksiniz.

Bu fənnin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, o bir-iki deyil, xeyli sayda qanunvericilik aktlarının öyrənilməsini tələb edir. Nəticədə siz Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və beynəlxalq hüquq normalarından başlayaraq, idarədaxili normativ aktlarda qurtaranadək 100-dən çox hüquqi aktlarla tanış olacaqsınız.

Hal-hazırda Respublikamız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 7-ci maddəsində təsbit edilmiş hüquqi və demokratik dövlət quruculuğu yolunda inamla addımlamaqla yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin daimi nəzarəti altındadır. Ona görə də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” 22 fevral 1998-ci il tarixli Fərmanında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təklif edilmişdir ki, Qanun layihələrinin hazırlanması və qanunların qəbul edilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks etdirilmiş insan hüquq və azadlıqları əsas meyar kimi rəhbər tutulsun.

Ona görə də, hüquq-mühafizə orqanları fənnini siz geniş öyrənməklə yanaşı, bu sahədə qəbul ediləcək yeni qanunvericilik aktları ilə tanış olaraq, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi yollarını öyrənəcəksiniz.

Sual 1. Hüquq-mühafizə fəaliyyəti və hüquq-mühafizə orqanları: onların əsas əlamətləri, anlayışı və vəzifələri

Dövlətin və onun orqanlarının fəaliyyəti ictimai həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir. Bu geniş aspektli fəaliyyətin məzmunu, bütövlükdə, iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin və konkret təşkilatların normal fəaliyyətlərinin təmin edilməsi ilə əlaqədar problemlərin həll edilməsindən, xarici siyasətin həyata keçirilməsindən, mədəniyyətin, elmin və təhsilin inkişafı üçün şərait yaradılmasından, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin saxlanılmasından və dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən, habelə bir çox digər funksiyaların yerinə yetirməsindən ibarətdir.

Bu fəaliyyət daxilində mərkəzi yerlərdən birini də hüquq qaydalarının və qanunçuluğun təmin edilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, əmək kollektivlərinin, dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının hüquq və qanuni mənafələrinin mühafizəsi, cinayətkarlıqla və digər xətalara mübarizə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi tutur. Həmin vəzifələr birinci növbədə dövlətin və onun müvafiq orqanlarının qayğısının predmetidir və bu bərdə, məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 1, 2, 7, 12, 13, 16, 28, 29, 43, 46, 71-ci maddələrində bu və ya digər formada xatırladılır. Həmçinin 12-ci maddənin I hissəsində belə bir mühüm müddə təsbit edilir ki, "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir". Bu ideya, həmçinin 26-cı maddənin II hissəsində öz ifadəsini göstərmişdir: "Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir". Öz mahiyyətinə görə bu və ya digər konstitusiya müddəaları tələb edir ki, bütün dövlət orqanlarında göstərilən bu funksiyaların yerinə yetirilməsini tələb edir. Bu təminatlar heç də vətəndaşları öz hüquqlarını və azadlıqlarını bütün qanuni üsullarla qorumaq, dövlət orqanlarına verilmiş səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsinə fəal nail olmaq və hərtərəfli onlara kömək etmək hüququndan məhrum etməz. Məhz buna görə də, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 26-cı maddəsinin I hissəsində göstərilir ki, "Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır".

Dövlət orqanlarının əksəriyyətinin fəaliyyət dairəsi, təbii olaraq, sadaladığımız çox vacib olan bu konkret vəzifələrin - qanunçuluğun və hüquq qaydalarının bilavasitə mühafizəsi, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi, cinayətkarlığa və digər xətalara qarşı mübarizə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu orqanlar içərisində ilk öncə başqa vəzifələr - mədəniyyət, elm, ölkənin müdafiə qabiliyyəti və dövlət təhlükəsizliyi, xarici siyasət, iqtisadi inkişaf və digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələr və s. məsələlər durur. Hüquq qaydalarının və qanunçuluğun mühafizəsi sahəsində bəzi funksiyaları onlar öz əsas vəzifələrini yerinə yetirməklə yanaşı həyata keçirirlər.

Hüquq qaydalarının və qanunçuluğun təmin edilməsi ilə isə yalnız (və ya əsasən) xüsusi olaraq bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün yaradılmış bir sıra orqanlar məşğul olurlar. Hüquq ədəbiyyatında bu orqanlar - hüquq qaydalarını mühafizə edən orqanlar, yəni Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, digər qanunvericilik və hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş dövlətin və cəmiyyətin, insanların və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, yaşayış və fəaliyyət qaydalarını qorumağa qadir olan orqanlar adlandırılır.

Hüquq qaydalarını mühafizə edən orqanlar və hüquq-mühafizə orqanları anlayışları çox yaxın anlayışlardır. Lakin onlar oxşar olsa da tamamilə eyni anlayışlar deyildir. Hüquq qaydalarını mühafizə edən bütün orqanları hüquq-mühafizə

orqanları hesab etmək olmaz. Eyni zamanda da hüquq qaydalarını mühafizə edən bütün orqanları hüquq-mühafizə orqanları adlandırmaq olmaz.

Bu və ya digər orqanların hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilməsi meyarlarını müəyyən etmək üçün şərti olsa da, nəzəriyyədə və təcrübədə çoxdan "Hüquq-mühafizə fəaliyyəti" admı almış fəaliyyətin əlamətlərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu anlayış hüquq aləmində XX əsrin 50-ci illərinin sonu, 60-cı illərin əvvəlində formalaşmışdır. "Hüquq-mühafizə fəaliyyəti", bu fəaliyyəti həyata keçirən orqanların dairəsi, sistemi haqqında müxtəlif mövqelər mövcuddur. Qanının vericilikdə hüquq-mühafizə orqanları anlayışı ilə bağlı dəqiq göstəriş yoxdur.

Hüquq ədəbiyyatında **hüquq-mühafizə fəaliyyətinə** - dövlət orqanları tərəfindən hüquq normalarının pozuntulardan mühafizəsi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması və onların üzərinə qoyulmuş hüquqi vəzifələrin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi üzrə funksiyalarının həyata keçirilmə formasıdır¹ kimi anlayış verilir. Bu fəaliyyətin məzmununa aşağıdakılar aid edilir: hüquqpozumaların xəbərdar edilməsi üzrə tədbirlər; hüquq pozuntularının baş verdiyi halda işin bütün hallarının araşdırılması və həqiqətin müəyyən edilməsi; hüquq normalarının pozulması barədə konkret işlərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həll edilməsi; mümkün hüquqi kolliziyaların (ziddiyyətlərin) və mübahisələrin həlli; hüquq pozuntusu baş verdikdə hüquqi məsuliyyətin reallaşdırılmasının təmin edilməsi.

Hüquq-mühafizə fəaliyyətinə sözün geniş və dar mənasmda yanaşmaq olar. Sözün geniş mənasmda **hüquq-mühafizə fəaliyyəti** - məzmunu hüquq normalarını mühafizə etmək üzrə dövlət funksiyasının həyata keçirilməsi formasıdır. Bu mənada hər bir dövlət orqanı öz səlahiyyətləri daxilində bu və ya digər dərəcədə hüquq-mühafizə fəaliyyəti ilə məşğul olur. **Burada o səlahiyyətlər, hüquq və vəzifələr sistemi nəzərdə tutulur ki, onlar bilavasitə onun normativ əsasında irəli gəlir. Bu** normativ əsas özünə müxtəlif məcbureddici, qadağanedici, səlahiyyətverici və digər hüquq normalarını birləşdirir ki, onlardan istifadə etməklə dövlət öz orqanlarının strukturunu və səlahiyyətini, dövlət funksiyalarını yerinə yetirmə qaydalarını təsbit edir.

Sözün dar mənasmda hüquq-mühafizə fəaliyyəti - ictimai münasibətlərin hüquqi mühafizəsi üzrə ixtisaslaşdırılmış fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətlə xüsusi olaraq bunun üçün yaradılmış hüquq-mühafizə orqanları məşğul olur. İctimai qaydanın mühafizəsi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi funksiyalarını həyata keçirmək dövlətin ali məqsədindən irəli gəlir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsində bütün dövlət orqanları və ictimai təşkilatlar iştirak edir. Lakin bu funksiyaların daha da səmərəli və məqsədyönlü həyata keçirilməsi üçün hüquq-mühafizə orqanları yaradılır və göstərilən məqsəd bu orqanların əsas vəzifəsi hesab olunur. Beləliklə, hüquq-mühafizə fəaliyyətinə, bir tərəfdən dövlətin funksiyalarının həyata keçirilmə forması kimi, digər tərəfdən isə onun funksiyalarından biri kimi baxıla bilər. Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin sözün dar və geniş mənasmda fərqləndirilməsinin zəruriliyi məhz bununla izah edilir. Dövlət orqanlarına gəldikdə isə, **hüquq-mühafizə fəaliyyəti** həmin orqanların vəzifəli şəxslərinin dövlət-hakimiyyət funksiyalarının həyata keçirilməsi qaydalarını tənzimləyən müvafiq hüquq normalarına əməl etməsi deməkdir.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, dövlət orqanı öz səlahiyyətlərindən imtina edə, onun hüdudlarından kənara çıxa bilməz, daha doğrusu, dövlət orqanı

öz səlahiyyətlərindən imtina etməməli və ya onun hüdudlarından kənara çıxmamalıdır². Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin bu cəhəti hazırkı dövrdə, yeni vətəndaş cəmiyyətinin, hüquqi dövlətin formalaşması dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq-mühafizə sistemi müstəqil dövlətin ən mühüm təsisatlarındanıdır.

Beləliklə, **hüquq-mühafizə sistemi** - kompleks anlayışdır, bura hüquqi fəaliyyətin kifayət qədər geniş hadisələri daxildir. Lakin onun özünəməxsus mühüm, substansion (maddi) məqamı hüquq sisteminin mühafizə funksiyası adlandırılı bilər.

Mühafizə funksiyasının əsas təyinatı - hüquqpozmaların və digər sosial birgəyaşayış qaydalarının pozulmasının qarşısını almaqdır. Bu məqsədlə vətəndaşların, ictimai təşkilatların və dövlətin hüquqlarını pozan hərəkətlərin törədilməsinə qadağanların müəyyən edilməsi, mühafizəedici hüquqi faktların müəyyən olunması (xətaların tərkibinin formalaşdırılması), sanksiyaların müəyyənləşdirilməsi, hüquqpozmaların, o cümlədən cinayətkarlığın və s. geniş profilaktika tədbirləri kimi hüquqi vasitələr xidmət edir.

Ədəbiyyatda hüququn mühafizə funksiyasının məzmununa (strukturuna) aşağıdakılar aid edilir: a) mühafizə olunan ictimai münasibətlərə qarşı törədilən qəsdlərə görə sanksiyaların müəyyən edilməsi; b) şəxsiyyətin cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına zidd olan hərəkətlərin törədilməsinə qadağanların müəyyən edilməsi; c) hüquqpozan şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün əsaslar yaradan hüquqi hərəkətlərin nəticələrinin müəyyən edilməsi; ç) məqsədi hüquqi məsuliyyətin reallaşdırılmasından (mühafizəedici hüquqi münasibətlər) ibarət olan hüquq subyektləri arasında konkret hüquqi əlaqənin müəyyən edilməsi¹.

Hüquq sisteminin mühafizə funksiyası ictimai münasibətlərin hüquqi mühafizəsi prinsiplərini özündə birləşdirir. Bu prinsiplərə müvafiq olaraq dövlətin ədliyyə siyasəti və onun orqanlarının hüquq-mühafizə fəaliyyəti, hüquqi tənzimlənmənin üsulları və hüquqi normalar (qadağanedici, eləcə də hüquq normalarının digər növlərinin strukturunun ayrı-ayrı elementləri); ümumi və konkret mühafizə münasibətləri; normadan kənara çıxan davranış üzərində sosial nəzarət və hüquqpozmaların profilaktikası, xəbərdar edilməsi, hüquqi məsuliyyət, qanunçuluq və hüquq qaydaları müəyyən edilməlidir.

Hüquq sisteminin mühafizə funksiyası konkret iqtisadi, sosial-siyasi, dini, mənəvi və hüquqi zəminlərlə müəyyən edilir.

Hüquq ədəbiyyatında mövcud olan elmi nəzəriyyələrə əsasən hüquq-mühafizə fəaliyyəti özünəməxsus olan bir sıra mühüm əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlərin realizəsi hüquq-mühafizə orqanlarına öz vəzifələrini tam, hərtərəfli və obyektiv həll etməyə imkan verir. Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin əlamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. *Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün müəyyən səbəb olmalıdır:* cinayətin və ya xətanın törədilməsi barədə məlumat daxil olmalı, yaxud cinayətin və ya digər xətaların qarşısını almaq zərurəti yaranmalıdır. Digər hallarda hüquq-mühafizə orqanları və ya onların vəzifəli şəxsləri vətəndaşların həyatına, digər dövlət və qeyri-dövlət fəaliyyətinə müdaxilə edə bilməzlər. Belə müdaxilə etmə cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

2. *Hüquq-mühafizə fəaliyyəti istənilən üsulla deyil, yalnız hüquqi təsirvasitələrinin tətbiq edilməsinin köməyi ilə həyata keçirilir.* Buraya qanunla tənzimlənən dövlət məcburetmə tədbirləri və cəzalar aid edilir. Məsələn, cinayət törədilibsə, cinayət

qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş cəza və ya digər təsir tədbiri tətbiq edilə bilər və yaxud əmlaka cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmayan ziyan vurulubsa, əgər bağlanmış müqaviləyə əsasən öhdəçilik ödənilməyibsə, onda vurulmuş ziyan ödənilməsində məcbur edilə bilər. Hər hansı bir məmullatın hazırlanması və ya xidmətin yerinə yetirilməsi barədə müqavilə yerinə yetirilməyibsə, əmlak sanksiyası tətbiq edilə bilər. Nəqliyyat vasitəsinin sərxoş vəziyyətdə idarə edən şəxsin sürücülük hüququ məhdudlaşdırıla bilər və s.

3. *Hüquq-mühafizə fəaliyyəti həyata keçirilən zaman hüquqi təsir tədbirləri qanunun və ya digər hüquqi aktların tələblərinə ciddi riayət edilməklə tətbiq edilməlidir.* Yalnız qanunlar və ya digər aktlar konkret təsir tədbirinin tətbiq edilməsi üçün əsas ola bilər və onun məzmununun u dəqiq müəyyən edir. Belə təsir vasitəsinin tətbiq edən orqan həmin göstərilən cəzaya əsasən şəkildə əməl etməlidir.

4. *Hüquq-mühafizə fəaliyyəti qanunda nəzərdə tutulmuş üsul və vasitələrlə və müəyyən edilmiş qaydalara dəqiq əməl edilməklə, prosesual formada həyata keçirilir.* Bu o deməkdir ki, hər hansı özbaşına hərəkətlərə yol verilməz. Hüquq-mühafizə fəaliyyəti prosesində qanunun tələblərinin pozulmasına yol verilməsinin özü inzibati və ya cinayət məsuliyyəti yaradan hüquqpozma səbəb ola bilər.

5. *Hüquq-mühafizə fəaliyyətini yalnız xüsusi səlahiyyətlərə malik, hüquq-mühafizə orqanlarında xidmət edən, xüsusi biliklərə (çox zaman hüquq təhsilli) və təcrübəyə malik şəxslər həyata keçirə bilər.* Bu orqanlar zəruri maddi və texniki vasitələrlə təchiz edilir. Onların təşkili və fəaliyyəti hərtərəfli və tam şəkildə qanunvericilik qaydasında, o cümlədən daha məsul məsələlərin həlli üçün xüsusi prosesual qaydaların (üsulların) müəyyən edilməsi yolu ilə nizama salınır. Bütövlükdə bütün bu qaydalar həmin orqanlar tərəfindən hüquqi təsir vasitələrinin tətbiq edilməsi haqqında qərarların əsaslılığının, qanuniliyinin və ədalətliyinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

6. *Hüquq-mühafizə orqanlarının qanuni və əsaslandırılmış qərarları bütün vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən yerinə yetirilməlidir.* Qərarların yerinə yetirilməməsi hüquqpozmuş şəxslər barəsində əlavə məcburet tədbirlərinin tətbiq edilməsinə səbəb olur;

7. *Cinayətlərlə və digər hüquqpozmalara əlaqədar olaraq hüquq-mühafizə orqanlarının qəbul etdikləri bütün qərarlardan, qanunla müəyyən edilmiş qaydada şikayət verilə bilər.* Bu hüququn həyata keçirilməsinə mane olunması yolverilməzdir və belə hüquqpozma səbəb ola bilər.

Söhbət cinayət haqqında getdikdə, cinayət işlərinin araşdırılması ilə məşğul olan hüquq-mühafizə orqanlarını çox zaman cinayət təqibi orqanları adlandırırlar. Bu, tamamilə qanunauyğundur. Cinayət təqibi orqanlarına yalnız mülki, inzibati və intizam hüquqpozmaları ilə məşğul olan orqanlar deyil, həmçinin fəaliyyətini tam və ya qismən cinayətkarlıqla əlaqədar həyata keçirən bütün orqanlar aiddirlər.

Göstərilən əlamətləri nəzərə almaqla, hüquq-mühafizə fəaliyyətinə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar:

Hüquq-mühafizə fəaliyyəti - hüquq qaydalarının təmin edilməsi məqsədi ilə xüsusi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən qanunlara dəqiq və dönmədən əməl etməklə, icrası məcburi olan hüquqi təsir tədbirlərinin tətbiq edilməsi yolu ilə həyata keçirilən dövlət fəaliyyətidir.

Hüquq-mühafizə fəaliyyəti müəyyən xüsusi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən bilavasitə hüquqi təsir tədbirlərinin tətbiq edilməsi ilə həyata keçirilən fəaliyyətdir. Lakin "hüquq-mühafizə orqanları" anlayışını daha geniş mənə daşıyan hüquq tətbiqedici orqanlar anlayışından fərqləndirmək zəruridir.

Hüquq ədəbiyyatında hüquq-mühafizə fəaliyyətinin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər¹.

- konstitusiya nəzarəti;
- ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi;
- prokuror nəzarəti;
- cinayətlərin aşkar edilməsi, təhqiqi və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti;
- dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- məhkəmə qərarlarının icrası;
- mühafizə fəaliyyəti, cinayətlərin və digər xətaların xəbərdar edilməsi;
- yüksək keyfiyyətli (ixtisaslaşdırılmış) hüquqi yardım göstərilməsi.

Hüquq-mühafizə orqanları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş fəaliyyət növlərini həyata keçirirlər. Belə ki, məhkəmə orqanları ədalət mühakiməsini həyata keçirir, prokurorluq orqanlarına ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi və dövlət ittihamının müdafiə etmək funksiyası verilmişdir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti həm daxili işlər orqanları, həm də milli təhlükəsizlik orqanları, vergi, gömrük orqanları və bəzi digər orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Daxili işlər orqanları eyni zamanda cinayətlərin ibtidai araşdırılmasını, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini, hüquqpozmalardan xəbərdar edilməsini yerinə yetirirlər.

Cinayət işləri üzrə həyata keçirilən funksiyalar (fəaliyyətlər) bir-birilə sıx əlaqədirlər: əməliyyat-axtarış, təhqiqat, istintaq və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorluq fəaliyyəti, müdafiə və ədalət mühakiməsi. Ardıcıl həyata keçirmə, məsələn, təhqiqat və ədalət mühakiməsi üçün, eyni zamanda da - ittiham, müdafiə və ədalət mühakiməsi funksiyası üçün xarakterikdir. Bəzi funksiyalar tək-cə hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən deyil, cinayət işi üzrə məhkəmə icraatının digər iştirakçıları tərəfindən də həyata keçirilə bilər. Məsələn, zərərçəkmiş şəxs ittiham funksiyasını, təqsirləndirilən şəxsin özü müdafiə funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Hüquq ədəbiyyatında hüquq-mühafizə orqanları dairəsi və ya sistemə dair vahid fikir mövcud deyildir. Əksər müəlliflər (eləcə də əvvəlki tədqiqatlarımızda) hüquq-mühafizə orqanlarına aşağıdakı dövlət orqanlarını aid edirlər: məhkəmə, prokurorluq, daxili işlər orqanları, dövlət təhlükəsizliyi orqanları, vergi-polis orqanları, gömrük orqanları, ibtidai araşdırma orqanları, ədliyyə orqanları.

Notariat orqanının, vəkilliyin, özəl mühafizə xidmətinin hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilməsi haqqında məsələ ədəbiyyatda mübahisəlidir.

Notariat fəaliyyəti bilavasitə hüquq-mühafizə fəaliyyəti hesab edilmir. Lakin onun mövcudluğu vətəndaşların və hüquqi şəxslərin hüquq və qanuni mənafələrinin müdafiəsini təmin edir. Notariat hüquq-mühafizə fəaliyyəti şəxslərin hüquq və vəzifələrinin müvafiq notariat hərəkətlərinin aparılması nəticəsində dəyişilməsi ilə baş verir, bu isə hüquqların bərpasına və təsdiq edilməsinə zərurət yaradır.

Bu halda notariat qeydiyyat-rəsmiləşdirici fəaliyyəti hüquq-mühafizə xarakteri kəsb edir və həm də o, ümumdövlət əhəmiyyətinə malik olur. Ona görə də notariat hüquq-mühafizə orqanları sistemə daxil edilməsi tamamilə əsaslı hesab edilməlidir. Xüsusi notariusların fəaliyyətilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, onlara səlahiyyət dövlət tərəfindən Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi vasitəsilə verilir. Onların fəaliyyəti dövlət əhəmiyyətlidir və dövlət notariuslarının hərəkətləri kimi, onlar da hüquqi nəticələrə səbəb olur. Ona görə də xüsusi notariusların və onların idarələrinin hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilməsi dövlət notariat idarələrinin və notariuslarının olduğu eyni şəraitdə baş verir.

Vəkillik (vəkillər kollegiyası), özəl mühafizə müəssisələri dövlət orqanları hesab edilmir və onlar dövlət adından müvafiq qərarlar qəbul edə bilməzlər. Öz fəaliyyətlərində onlar, həmçinin məcburetmə tədbirləri qəbul edə bilməzlər. Ona görə bu orqanlar haqqında hüquq-mühafizə orqanlarında olduğu kimi danışmaq düzgün hesab edilə bilməz. Həm də "Qeyri-dövlət (özəl) mühafizə fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 11.2-ci maddəsində birbaşa göstərilmişdir ki, özəl mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən şəxslərə hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının hüquqi statusu şamil edilmir. Eyni zamanda Qanunun 11.1.2-ci maddəsində qeyd edilir ki, əməliyyat-axtarış tədbirlərini, habelə qanunvericiliklə dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilmiş digər tədbirləri həyata keçirmək, bu qanunla nəzərdə tutulmayan digər mühafizə xidmətləri həyata keçirmək özəl mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən şəxslərə qadağan edilir.

Hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti vətəndaşların, hüquqi şəxslərin və bütövlükdə dövlətin əsas hüquq və qanuni mənafelərinin müdafiəsinə yönəlmişdir. Məhz bu xüsusiyyətilə onlar bir-birindən konkret vəzifə və səlahiyyətləri ilə fərqlənirlər. Məsələn, məhkəmənin bilavasitə vəzifəsi ədalət mühakiməsini həyata keçirməklə hüquqi mübahisələrin həlli, prokurorluğun isə qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirməkdən, dövlət ittihamının müdafiə etməkdən ibarətdir. Bu konkret vəzifələri həll etməklə, həmin orqanlar vətəndaşların, hüquqi şəxslərin və dövlətin hüquq və qanuni mənafelərini müdafiə edirlər.

"Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin" tərifmə (anlayışma) uyğun olaraq "hüquq-mühafizə orqanı" anlayışını da müəyyən etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq-mühafizə orqanı anlayışı aşağıdakı mühüm əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- 1) hüquq-mühafizə orqanının statusu və fəaliyyəti dəqiq olaraq hüquqla nizamlanır;
- 2) hüquq-mühafizə orqanının qarşısında fiziki və hüquqi şəxslərin, ütvövlükdə dövlətin hüquq və qanuni mənafelərinin mühafizəsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının təmin edilməsi durur;
- 3) bu vəzifələrin həll edilməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş hüquqlar və imkanlar verilmişdir.

Beləliklə, fiziki və hüquqi şəxslərin, bilavasitə dövlətin hüquq və qanuni mənafelərini müdafiə etmək, qanunçuluğa riayət etmək, habelə hüquq qaydalarını təmin etmək səlahiyyətinə malik olan, hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən təşkilat (təsisat) hüquq-mühafizə orqanı adlanır.

Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin vəzifələri və onun mahiyyəti məsələləri hələ ki, qanunvericilik qaydasında konkret olaraq həll edilməyib. Müxtəlif hüquq-mühafizə orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin tənzimlənməsi müvafiq qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir. Belə qanunvericilik aktlarına "Məhkəmələr və hakimlər haqqında", "Prokurorluq haqqında", "Polis haqqında" Qanunları, Cinayət-Prosessual Məcəlləsini və s. aid etmək olar.

Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin əsas vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilə bilər:

hüquqpozmaların aşkar edilməsi, xəbərdar edilməsi, qarşısının alınması, cinayətlərin açılması, eləcə də onları hazırlayan, törədən və ya törədəcək şəxslərin aşkar və ya müəyyən edilməsi;

- 1) təhqiqat, istintaq və məhkəmə orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran və ya itkin düşmüş şəxslərin müəyyən edilməsi;
- 2) Azərbaycan Respublikasının dövlət, hərbi, iqtisadi və ya ekoloji

təhlükəsizliyi üçün təhlükə yaradan hərəkətlər və ya hadisələr barədə məlumat toplamaq;

- 3) hüquq yaradıcılığında iştirak etmək və hüquq tətbiqi prosesinə nəzarət;
- 4) qanunun düzgün tətbiq edilməsi və onun aliliyinin təmin edilməsi;
- 5) vətəndaşlara və təşkilatlara hüquqi yardımın göstərilməsi;
- 6) mülki (iqtisadi), cinayət, inzibati, konstitusiya işlərinə və hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətinə aid olan digər məsələlərə tezliklə, hərtərəfli və obyektiv baxılması və həll edilməsi;
- 7) cəzaların icrası və çəkilməsi şəraitinin və qaydalarının, məhkum edilmiş şəxslərin islah olunması üsul və vasitələrinin müəyyən edilməsi, onlara köməklik göstərilməsi və sosial adaptasiyası.

Əksər hüquq ədəbiyyatında hüquq-mühafizə fəaliyyətinin məqsədləri iki yerə bölünür.

I. Bilavasitə məqsədlər (dar mənada);

- 1) insanların və vətəndaşların, hüquqi şəxslərin pozulmuş və (və ya) mübahisəli hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin; dövlət əmlaklarının və ictimai qaydanm qorunmasmda hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyət qaydasının təmin edilməsi;
- 2) məhkəmə orqanlarının və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər orqanların qərarlarının icrasının təmin edilməsi;
- 3) hər bir hüquqpozmuş şəxsin ədalətli cəzalandırılmasma və təqsiri olmayan heç bir şəxsin məsuliyyətə cəlb olunmamasma nail olmaq.

II. Dövlətin və cəmiyyətin məqsədləri ilə üst-üstə düşən daha yüksək səviyyəli məqsədlər:

- 1) qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi;
- 2) hüquqpozmalarn profilaktikası;
- 3) məhkum edilmiş şəxslərin islah edilməsi;

4) vətəndaşların qanunlara dəqiq və dönmədən əməl edilməsi; mülkiyyətin qorunması, əmək intizamının a riayət edilməsi, vətəndaşların hər bir kəsin hüquqlarına, şərəf və ləyaqətinə hörmət etmək ruhunda mənəvi və hüquqi tərbiyə edilməsi.

Göstərilənləri nəzərə alaraq *hüquq-mühafizə orqanlarına* aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) konstitusiya nəzarətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi;
- 2) ədalət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmələr;
- 3) prokurorluq orqanları;
- 4) ədliyyə orqanları;
- 5) ibtidai istintaq orqanları (daxili işlər, milli təhlükəsizlik, prokurorluq, vergi, gömrük, sərhəd xidməti, fəvqəladə hallar nazirliklərinin müstəntiqləri);
- 6) təhqiqat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti orqanları (milli təhlükəsizlik, daxili işlər, sərhəd xidməti, vergi və gömrük orqanları, hərbi hissə komandirləri və dəniz gəmi kapitanları, Hərbi Əks-Kəşfiyyat Xidməti, Fəvqəladə Hallar Nazirliyi və s.);
- 7) hüquqi yardım göstərən vəkillik;
- 8) notariat fəaliyyətini həyata keçirən notariat orqanları.

Nəticə olaraq onu da qeyd edirik ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 aprel 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə (Fərman 9 aprel 2009-cu ildə qüvvəyə minmişdir) Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinə (AR DMX) də hüquq-mühafizə orqanı statusu verilmiş və qeyd edilmişdir ki, AR DMX-nin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirməkdir. Bununla əlaqədar AR DMX-nin vəzifələri və hüquqları müəyyənləşdirilmiş və göstərilmişdir ki, bu xidmət zəruri hallarda miqrasiya sahəsində qanunvericiliyi pozmuş əcnəbiləri və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri inzibati qaydada tutmaq səlahiyyətinə malikdir. AR DMX-yə hüquq-mühafizə orqanı statusu verildiyindən bu orqanların hüquqi vəziyyətini 2009-cu il 4 dekabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmiş "Miqrasiya orqanlarında qulluq keçmə haqqında Əsasnamə" müəyyən edir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, yalnız hüquq-mühafizə fəaliyyəti ilə məşğul olan orqanları hüquq-mühafizə orqanları adlandırmaq olar.

Sual 2. Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri (funksiyaları) və onu həyata keçirən orqanların ümumi xarakteristikası

Hüquq-mühafizə fəaliyyəti öz məzmununun a görə mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu fəaliyyətin mürəkkəbliyi yerinə yetirdiyi sosial funksiyaların nisbi müxtəlifliyində, məzmunu isə bu dövlət fəaliyyətinin əsas istiqamətləri ilə müəyyən edilir. Belə istiqamətlərə (funksiyalara) aşağıdakılardan aid etmək olar:

1. konstitusiya nəzarəti;
2. ədalət mühakiməsi;
3. məhkəmələrin fəaliyyətinin təşkilatı təmini;
4. məhkəmə qərarlarının icrası;
5. ibtidai araşdırmaya və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə prokuror nəzarəti;
6. cinayətlərin və digər hüquqpozumaların qarşısının alınması;
7. cinayətlərin aşkar edilməsi və araşdırılması (istintaq, təhqiqat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti);
8. hüquqi yardımın göstərilməsi və cinayət işləri üzrə müdafiə.

Bu istiqamətlərin hər biri konkret nəticələrə nail olunmasında, yəni aşağıda göstərilən müəyyən məqsədlərin əldə edilməsinə yönəldilmişdir:

- 1) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddələrinin normativ-hüquqi aktlarda pozulmasını aradan qaldırmaq;
- 2) mülki, inzibati, iqtisadi və cinayət işlərini ədalətlə araşdırıb həll etmək;
- 3) məhkəmələrin normal fəaliyyəti üçün şərait yaratmaq;
- 4) məhkəmə qərarlarının icrasının ümumi məcburiliyini təmin etməklə, cəzanın labüdlüyünə və bununla da ədalətin bərqərar olunmasına nail olmaq;
- 5) prokuror nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə əməliyyat-axtarış, təhqiqat və istintaq zamanı qanun pozuntusunu aşkar etmək və aradan qaldırmaq;
- 6) cinayətləri açmaq və onların törədilməsində təqsiri olan şəxsləri ifşa etmək, konkret işlərin məhkəmədə baxılması üçün materialları hazırlamaq;
- 7) hər bir kəsə, xüsusilə də cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən şəxslərə prosessual qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi səviyyədə hüquqi yardım göstərmək.

Konkret funksiyaların (istiqamətlərin) həyata keçirilməsi prosesində istifadə edilən metodların özünəməxsusluğuna və xüsusiyyətlərinə bax-mayaraq, bu nəticələrin əldə edilməsi son nəticədə hüquq-mühafizə fəaliyyətinin yuxarıda sadaladığımız vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Ən əhəmiyyətli cəhət ondan ibarətdir ki, bütün bu funksiyalar bir-biri ilə əlaqəlidir və bir-birini tamamlayır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, birinci və ikinci fəaliyyət istiqamətləri - konstitusiya nəzarəti və ədalət mühakiməsi mühüm yer tuturlar. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi əslində elə məhkəmə hakimiyyətinin geniş surətdə həyata keçirilməsi deməkdir. Məlum olduğu kimi, dövlət hakimiyyətinin bir şaxəsi olan məhkəmə hakimiyyəti dövlət quruculuğunun əsas məqsədlərindən biri elan edilmiş hüquqi dövlətin başlıca atributlarından biridir. Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinin (funksiyalarının) yalnız kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi yolu ilə tam şəkildə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkündür.

Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə konkret orqanlar məşğul olurlar, məhz bu orqanlar da hüquq-mühafizə orqanları adlanırlar. Hal-hazırda belə orqanların sistemi ilə bağlı müxtəlif mövqələr mövcuddur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hüquq-mühafizə fəaliyyətinin anlayışının (tərifinin) və onun funksiyalarının (istiqamətlərinin) xarakteristikası nəzərə alaraq, hüquq-mühafizə orqanlarına ilk növbədə məhkəmələri (Konstitusiyə Məhkəməsinə və digər məhkəmələri), ədliyyə, prokurorluq və daxili işlər orqanlarını, habelə cinayətləri aşkar etmək və təhqiq etmək səlahiyyəti olan digər orqanları aid etmək olar. Cinayətləri aşkar və təhqiq etmək səlahiyyəti olan orqanlara aiddirlər: prokurorluq, milli təhlükəsizlik, ədliyyə, sərhəd xidməti, vergi, gömrük və daxili işlər orqanlarının, Fövqəladə Hallar Nazirliyinin istintaq aparatları; cinayət işləri üzrə təhqiqat aparmaq səlahiyyəti olan dövlət orqanları: polis, hərbi hissələrin komandirləri, səfərdə olan gəmi kapitanları, sərhəd xidməti, vergi, gömrük, milli təhlükəsizlik, Fövqəladə Hallar Nazirliyinin orqanları, cəzaçəkmə müəssisələrinin və həbsdə saxlama yerlərinin rəisləri; əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ olan dövlət orqanları: milli təhlükəsizlik, daxili işlər, ədliyyə, vergi, fəvqəladə hallar nazirlikləri və Dövlət Gömrük Komitəsi.

Bu orqanların hamısını hüquq-mühafizə fəaliyyətinin bir funksiyasını yerinə yetirdiyi üçün hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilməsi mövqeyi ilə razılaşımaq çətindir. Bu qrup orqanların təsnifatı üçün əlavə meyarlardan istifadə etmək lazımdır. Yəni hər bir konkret orqanın ümumi səlahiyyətləri məcmusunda cinayətlərin aşkar və təhqiq edilməsi fəaliyyətinin nisbi dairəsini nəzərə almaq lazımdır.

Cinayətlərin və digər hüquqpozmalara xəbərdar edilməsi və qarşısının alınması funksiyası hüquq-mühafizə fəaliyyətinin məzmununda xüsusi yer tutur. Lakin elə bir hüquq-mühafizə orqanı yoxdur ki, yalnız bu fəaliyyət üçün yaradılmış olsun. Bu funksiya heç bir istisna olmadan bütün hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən yerinə yetirilməlidirlər. Məsələ ondadır ki, istənilən digər hüquq-mühafizə fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi son nəticədə cinayətlərin və digər xətalara qarşısının alınmasına xidmət edir. Eyni zamanda bu, heç də həmin hüquq-mühafizə orqanlarının öz əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə mane olmur. Əksinə, bu funksiyaların yerinə yetirilməsi hüquq-mühafizə orqanlarının məqsədyönlü hərəkət etmələrini nəzərdə tutur. Təsədüfi deyil ki, bu vəzifə ilk növbədə əməliyyat-axtarış, istintaq və məhkəmələr haqqında qanunvericilikdə birbaşa olaraq nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, bu orqanlar cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraiti aşkar etməli və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməlidirlər.

Cinayətkarlığa qarşı mübarizə fəaliyyəti öz həcminə görə hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin məzmununda daha çox yer tutmasa baxmayaraq, vacibliyinə görə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi ön sırada durur: məhkəmələr tərəfindən konkret cinayət, mülki və digər işlərə baxılıb həll edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məhkəmələrin yüksək və müstəqil mövqeyə malik olması artıq bir həqiqətdir. Hüquq ədəbiyyatında bəzən belə bir fikir irəli sürülür ki, məhkəmələr dövlət hakimiyyətinin müstəqil sahəsi olduğundan, məhz buna görə də onları hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilməsi düzgün deyildir.

Belə mülahizələr də müəyyən arqumentlərə əsaslanır. Fikrimizcə, bu mövqeyin tərəfdarları ən azı aşağıdakı üç mühüm cəhəti nəzərdən qaçırlar.

Birincisi, bu və ya digər orqanın hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilməsi heç də onun müstəqilliyini əlindən almır və digər oxşar orqanlara tabe etmir. Məsələn,

ədliyyə orqanlarının hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilməsi, onları daxili işlər və prokurorluq orqanlarından asılı etmir və edə də bilməz. Başqa sözlə, müəyyən fəaliyyət istiqamətinə görə hüquq-mühafizə orqanlarının bir-birinə heç bir təbəçiliyi haqda söhbət gedə bilməz.

İkincisi, məhkəmələrin hüquq-mühafizə orqanları sistemindən çıxarılması, istər-istəməz onların hüququn mühafizəsi ilə məşğul olmaq səlahiyyətini inkar etmək nəticəsinə gəlməyə səbəb olardı. Bu isə Konstitusiya və beynəlxalq hüquqi aktlara ziddir. Məhkəmə - məhkəmə hakimiyyətini təmsil edən orqandır və o, dövlət hakimiyyətini həyata keçirir və digər dövlət orqanlarına nisbətən daha çox hüququ müdafiə edir. İnsanlar öz hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün məhz əksər hallarda birbaşa məhkəməyə müraciət edirlər. Məhkəməyə, həmçinin digər dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərini həyata keçirən orqanlar da müraciət edirlər: məsələn, icra və ya nümayəndəli orqan qanunsuz qərarından şikayət olduqda.

Hüququn mühafizəsini həyata keçirən orqanlar arasında dövlət hakimiyyətinin müstəqil şaxəsinə aid edilmiş məhkəmələr xüsusi statusa malikdir. Məhz bu da məhkəmələrin bütün hüquq-mühafizə orqanları sistemi piramidasının zirvəsi olduğunu təsdiq etməyə əsas verir.

Məhkəmələrin hüquq-mühafizə, yəni hüququ müdafiə edən orqanlara aid edilməsinin inkar edilməsi hamı tərəfindən qəbul edilmiş müddəaya - məhkəmələrin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün ən yaxşı vasitə olmasın ziddir.

Üçüncüsü, məhkəmələrin hüquq-mühafizə orqanları sistemindən istisna edilməsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu hüquq-mühafizə fəaliyyətinin mahiyyətinin çox bəsit başa düşülməsinin və onun praktiki olaraq cinayətkarlığa qarşı mübarizə ilə eyniləşdirməsinin nəticəsidir. Hər il məhkəmələr minlərlə cinayət, mülki və inzibati işlərə baxırlar. Bu o deməkdir ki, hüquqi vasitələrin köməyi ilə hüququn mühafizəsi (hüquq-mühafizə fəaliyyəti) heç də yalnız cinayət işlərinə baxmaqla məhdudlaşmır.

Nəticə olaraq onu da qeyd edirik ki, ənənəvi olaraq "Hüquq-mühafizə orqanları" fənninin tədrisi zamanı, eyni zamanda vəkillik, eləcə də hüquqi yardımı həyata keçirən digər təşkilatlar da öyrənilir. Bunları dövlət orqanları hesab etmək olmaz. Onlar insan və vətəndaşların, dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının hüquq və qanuni mənafeələrinin müdafiəsi üçün yaradılmış qeyri-dövlət təşkilatlarıdır. Başqa sözlə desək, onların vəzifələri dövlət hüquq-mühafizə orqanlarının vəzifələri ilə xeyli dərəcədə oxşardır. Onların arasında aparıcı yeri mühüm hüquq-mühafizə funksiyasını yerinə yetirməyə qadir və peşəkar hüquqşünasların könüllü birliyi olan vəkillər kol-legiyası tutur.

Sual 3. "Hüquq-mühafizə orqanları" fənninin predmeti və sistemi, onun digər hüquq fənlərinin və xüsusi bilik sahələrinin öyrənilməsində əhəmiyyəti

Bir çox hüquq fənlərinin (məsələn, mülki, cinayət, inzibati hüquq və s.) əsası, mənbəyini yalnız bir hüquq sahəsinin öyrənilməsi təşkil etdiyi halda, "Hüquq-mühafizə orqanları" fənni belə dəqiq bir hüquqi bazaya malik deyildir. Müəyyən mənada bu sintetik, yəni ümumiləşdirilmiş bir fəndir. Müxtəlif səviyyəli, müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik və müxtəlif əhəmiyyətli hüquq institutları və qanunvericilik aktlarının normaları bu fənnin əsası təşkil edir və məhz onların öyrənilməsi bu fənnin predmetinə daxildir.

Aydmıdır ki, hər bir tədris fənninin predmeti, ilk növbədə, onun çərçivəsində öyrənilən məsələ və problemlərin dairəsi ilə müəyyən edilir. "Hüquq-mühafizə orqanları" fənninin də predmeti belə ümumi istiqamətlərlə müəyyən edilir. Lakin ilk növbədə bu fənnin predmetinə, hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanları, eləcə də bu fəaliyyətə kömək etmək iqtidarında olan qeyri-dövlət qurumları haqqında məlumatlar aiddir.

Təbii ki, bu məlumatlar arasında mərkəzi yeri yalnız bütövlükdə hüquq-mühafizə fəaliyyəti barədə deyil, həm də onun konkret istiqamətləri (funksiyaları), eyni zamanda müvafiq orqan və təşkilatların quruluşu, qarşılıqlı əlaqələri və birgə fəaliyyəti, əsas səlahiyyətləri və vəzifələri, bir-birilə və bütün dövlət mexanizmində qarşılıqlı fəaliyyətləri haqqında məlumatlar yer tutur. Bu orqanlarda kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi qaydalarının, onların məsuliyyəti məsələlərinin öyrənilməsinə də xüsusi diqqət verilir. Lakin bu fənn heç də, hüquq-mühafizə orqanlarının bütün fəaliyyətini deyil, yalnız həmin orqanların hüquq-mühafizə fəaliyyəti ilə əlaqədar olan səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətini öyrədir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, **"Hüquq-mühafizə orqanları" fənnini** -hüquq-mühafizə orqanlarının təşkilinin əsaslarını, vəzifələrini və fəaliyyətlərini ən mühüm istiqamətlərini, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrini öyrənən fənn hesab etmək olar.

20-ci illərdən etibarən bu fənn "Məhkəmə quruculuğu" adı ilə öyrənilməyə başlanmış və o dövrdə bu ad özünü doğrultmuşdu. Ona görə ki, həmin dövrdə məhkəmə quruluşu haqqında qanunvericilik nəinki məhkəmələrin, həmçinin ədliyyə, prokurorluq, istintaq, vəkillik, eləcə də bəzi digər orqanların təşkilinin və fəaliyyətinin əsaslarını kompleks şəkildə nizamlayırdı. Fənnin bu adı məhkəmələrin hüquq-mühafizə orqanları arasında aparıcı yer tutması, eləcə də istintaqın o dövrdə məhkəmələrin nəzdində olması, prokurorların isə məhkəmələrdə işə baxılmasında yalnız ittihamçı qismində çıxış etmək və məhkəmə qərarlarından protest vermək funksiyalarını yerinə yetirməsini rəsmi şəkildə əks etdirirdi.

Məlum olduğu kimi, inzibati-amirlik sistemi gücləndikcə bütün dövlət aparatlarının bilavasitə "Mərkəzə" tabe edilmə səviyyəsinə görə prokurorluq orqanlarının təşkili qaydaları və səlahiyyətləri də əsaslı şəkildə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Qanunla da prokurorluq məhkəmələrin fəaliyyətinə nəzarət və onun qərarlarına təsir edə bilmək səlahiyyəti olan mərkəzləşmiş bir orqana çevrilmişdi. Bu şəkildə prokurorluğun təşkili və fəaliyyəti əsaslarının "Məhkəmə quruculuğu" fənni adı altında öyrənilməsinin məntiqdən uzaq olması fikri formalaşmış, bu adm dəyişdirilməsi və buraya nəinki məhkəmələrin, həmçinin prokurorluğun da adının daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. 50-ci illərin ortalarında ali hüquq məktəblərinin tədris planlarına "SSRİ-də məhkəmə və prokurorluğun təşkili" fənni daxil edildi.

Bu ad altında fənn 70-ci illərin axırmədək mövcud oldu və sonralar dəyişdirilərək "SSRİ-də məhkəmə və ədalət mühakiməsi" adlandırıldı. 1988-ci ildə o daha yeni bir ad "SSRİ-də hüquq-mühafizə orqanlarının sistemi" adı aldı.1992-ci ildə oradan SSRİ adı çıxarıldı.

1988-ci ildə edilmiş bu dəyişiklikdə tədris planlarına nəinki bir və ya iki hüquq-mühafizə orqanı - məhkəmə və prokurorluq haqqında, həmçinin bütün hüquq-mühafizə orqanları haqqında kifayət qədər geniş məlumatlar daxil edilmişdi. Bu orqanların hamısı qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirdilər. Nəticədə tədris planlarında və tədris ədəbiyyatında tamamilə əsaslı olaraq ədliyyə və daxili işlər orqanları, eləcə də cinayətləri aşkar və təhqiq etmək səlahiyyətinə malik olan digər orqanlar haqqında məlumatlara da geniş yer verilmişdir.

Lakin bütövlükdə bu fənnin sistemi əsaslı şəkildə dəyişdirilməmişdir. Əvvəllər olduğu kimi, bu fənn hüquq-mühafizə fəaliyyəti anlayışının və məzmununun xarakteristikası ilə əlaqədar ümumi məsələləri, bu fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üçün təşkil edilmiş dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının dairəsi, hüquq-mühafizə orqanlarının quruluşunun əsaslandığı başlanğıc müddəalar, bu orqanları bir-biri ilə və digər təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqəsi kimi məsələlər öyrənilir.

Hüquqi dövlət quruculuğunda məhkəmələrin ədalət mühakiməsi və digər fəaliyyətinin xüsusi rolunu nəzərə alaraq, ədalət mühakiməsi və onun demokratik əsasları (prinsipləri) anlayışlarına, bütövlükdə məhkəmə sisteminin quruluşu, ümumi, hərbi və iqtisadi məhkəmələrin bütün həlqələri, Konstitusiya Məhkəməsinin təşkili və başlıca səlahiyyətləri barəsində məlumatların izah edilməsi bu fənnin predmetinə daxildir.

Fənnin sistemi, həmçinin məhkəmələrin fəaliyyətinin təşkilati təmin edilməsinə, prokuror nəzarətinə, prokurorluq fəaliyyətinin digər istiqamətlərinə, cinayətlərin aşkar edilməsi və təhqiqatma, hüquqi yardımın göstərilməsinə, bununla birlikdə, bu hüquq-mühafizə funksiyalarını yerinə yetirən orqan və təşkilatların quruluşuna aid mövzuları əhatə edir.

Dərslərdə "Hüquq-mühafizə orqanları" fənninin sistemi 5 bölmə və 15 mövzu həcmində öyrənilir.

Birinci bölmədə bu fənnin predmeti, əsas anlayışları, vəzifələri və funksiyaları, hüquq-mühafizə orqanları və onların qanunvericilik mənbələri öyrənilir.

İkinci bölmədə məhkəmə hakimiyyəti anlayışı, məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən orqanların təşkili, səlahiyyətləri ətraflı şəkildə araşdırılır.

Üçüncü bölmədə Azərbaycanda hüquq-mühafizə sisteminin formalaşmasının qısa tarixi nəzərdən keçirilir.

Dördüncü bölmədə hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanları, onların vəzifələri və funksiyaları, təşkilati quruluşu və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri öyrənilir.

Beşinci bölmədə hüquqi yardım və onun təşkili, onu həyata keçirən vəkillik və notariat orqanlarının fəaliyyəti nəzərdən keçirilir.

"Hüquq-mühafizə orqanları" fənni, qeyd etdiyimiz kimi, hüquq-mühafizə fəaliyyəti və onu yerinə yetirən dövlət orqanları və digər təşkilatlar haqqında ilkin məlumatlar verən fəndir. Bu məlumatlar tələbələrin digər hüquq fənlərini öyrənərkən əldə etdikləri biliklərlə sıx əlaqədardır. Bu fənlərə birinci növbədə, digər problemlərlə yanaşı, bütün dövlət orqanları sistemində hüquq-mühafizə orqanlarının rolu və yeri haqqında ümumi təsəvvür yaradan, onlar arasında qarşılıqlı əlaqəni xarakterizə edən, onların quruluşunun və fəaliyyətinin əsas konstitusiya prinsiplərini müəyyən edən "Konstitusiya hüququ" fənnini aid etmək olar. "Konstitusiya hüququ" hüquq-mühafizə fəaliyyəti üçün əsas olmaqla yanaşı, bu fəaliyyətin konstitusiya nəzarəti, ədalət mühakiməsi, prokuror nəzarəti kimi istiqamətlərinin əsas rəhbər müddəalarını (prinsiplərini) müəyyən edir. Məsələn, bura xüsusilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına, ədalət mühakiməsinə həsr edilmiş II bölməsinin 3-cü fəslə və III bölməsinin 7-ci fəslə aid edilə bilər.

"İnsan hüquqları" fənninin də "Hüquq-mühafizə orqanları" fənni ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsində təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı

müddəası öyrəndiyimiz "Hüquq-mühafizə orqanları" fənninin "Ədalət mühakiməsi və onun həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri" mövzusunda ədalət mühakiməsinin ayrıca bir prinsipi kimi şərh edilmişdir.

Bu fənn eləcə də "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi" fənni ilə də sıx əlaqədardır. "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi" dövlət və hüququn yaranmasını və mahiyyətini, qanunçuluq və hüquq qaydaları anlayışını və məzmununu, onların təmin edilməsi (o cümlədən hüquq-mühafizə orqanları sistemi ilə) metodlarını öyrəndiyi üçün bütün digər hüquq fənlərinin nəzəri əsasıdır. Bu fənn isə, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi biliklərinə əsaslanaraq, konkret hüquq-mühafizə orqanlarını və onların bütün dövlət mexanizmində yerini öyrənir.

Öyrəndiyimiz fənnin vəzifələrindən biri bütün dövlət idarəetmə orqanlarının (icra hakimiyyətinin) təşkilat və fəaliyyət qanunauyğunluqlarını öyrətməli olan "İnzibati hüquq" fənni ilə də əlaqəlidir. Ədliyyə Nazirliyi və Daxili İşlər Nazirliyi və digər bu kimi hüquq-mühafizə orqanları və onlara tabe olan orqanlar öz hüquq-mühafizə fəaliyyətlərini, idarəçilik və idarəedici funksiyalarını yerinə yetirməklə eyni zamanda dövlət idarəetməsinə həyata keçirirlər. Bununla əlaqədar olaraq, onların təşkilinin və xüsusilə də idarəçilik səlahiyyətlərinin bəzi aspektləri öz zəruri izahını "İnzibati hüquq" fənnindən alır. Bundan əlavə, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi təmin edərkən bir çox hüquq-mühafizə orqanları inzibati hüquq normalarını geniş tətbiq edirlər. İnzibati xətərlərə görə inzibati məsuliyyətin tətbiq edilmə qaydaları "İnzibati hüquq"da öyrənilir.

Bu fənnin "Cinayət prosesi" və "Mülki proses" fənləri ilə də sıx əlaqəsi vardır. Cinayət və mülki işlər üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosessual fəaliyyət subyektlərinin hüquq və vəzifəsini müəyyənləşdirən cinayət-prosessual və mülki-prosessual hüquq sahələri ilə nizamlanır. Cinayət-prosessual hüquq ibtidai araşdırmanın (təhqiqat və ibtidai istintaq) aparılma qaydalarını, zərərçəkmiş, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin, eləcə də cinayət prosesinin digər iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

Hüquqpozmaların tərkib əlamətlərini müəyyən edərkən hüquq-mühafizə orqanları tərəfdən mülki və cinayət hüquq normaları geniş tətbiq edilir ki, bu hüquq sahələri də müvafiq olaraq "Mülki hüquq" və "Cinayət hüququ" fənlərində öyrənilir.

"Məhkəmə hakimiyyəti", "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti" və digər fənlərlə də "Hüquq-mühafizə orqanları" fənninin sıx əlaqəsi vardır. Belə ki, biz sizinlə burada məhkəmə hakimiyyəti anlayışını, əsas cəhətlərini, habelə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin əsaslarını və hüquq-mühafizə fəaliyyətində onun rolunu nəzərdən keçirəcəyik.

Nəticə olaraq onu da qeyd edirik ki,bu fənn "Azərbaycan tarixi", "Ümumdövlət və hüquq tarixi" fənlərindən də təcrid edilmədən öyrənilir. Məhkəmə, prokurorluq, daxili işlər orqanlarının, vəkilliyin təşkilinin və fəaliyyət məsələlərinin çoxunu bilmək üçün ümumnəzəri və tarixi baxışları bilmək vacibdir. Konkret hüquq hadisələri bir-birindən ayrı və tarixi hadisələr zəminində baş verir. Ona görə də, bu fənnin dərinədən öyrənilməsi həm bizim ölkəmizdə, həm də xaricdə, həm müasirlərimiz, həm də sələflərimiz tərəfindən toplanmış hüquq təcrübəsini də bilməyi tələb edir. Belə yanaşmalar üçün zəruri olan başlanğıc məlumatlar məhz hüquq və dövlət tarixinin əsaslarını öyrənməklə əldə edilir. Bundan əlavə, bütövlükdə hüquq-mühafizə fəaliyyətinin və ayrı-ayrı hüquq-mühafizə orqanlarının qısa tarixini də nəzərdən keçirəcəyik.

Sual 4. Hüquq-mühafizə orqanları haqqında qanunvericiük və digər normativ-hüquqi aktlar, onların məzmununa və hüquqi əhəmiyyətinə görə təsnifatı

Hüquq-mühafizə orqanlarının funksiyalarının və təşkilati əsaslarının öyrənilməsi xeyli sayda qanunvericilik və digər normativ-hüquqi aktların öyrənilməsinə tələb edir. Onların sayı dəqiq müəyyən etmək çətindir. Eləcə də bu normativ-hüquqi aktlar həcm etibarilə həm böyükdür, həm də onlarda xeyli sayda maddələr, paraqraflar, bəndlər və s. vardır.

Bu aktların və onların tərkibində konkret hüquqi göstərişlərin çoxluğu "Hüquq-mühafizə orqanları" fənninin çoxsaylı dövlət və bəzi qeyri-dövlət təşkilatlarının, habelə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətini əhatə etməsi ilə izah olunur. Bu orqanların yüksək səviyyəli məsul fəaliyyəti yerinə yetirmək səlahiyyətinə malikdirlər. Həmin təşkilatların yaradılması, təşkili, bu orqanların, eləcə də vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərinin xüsusi dəqiqliklə nizamlanması tələb olunur.

Hüquq-mühafizə orqanları barədə hüquqi aktların xarakteristikasında müxtəlif hüquqi qüvvəli aktların mövcud olması səciyyəvidir. Təbiidir ki, bu, hüquq-mühafizə orqanları sisteminin əsaslandığı hüquqi bazanın öyrənilməsinə çətinlik yaradır. Çətinliyin aradan qaldırılması üçün bu bazanı təşkil edən hüquqi aktların təsnifatını aparmaq vacibdir. Təsnifat müəyyən meyarlara əsaslanmaqla aparılır. Fikrimizcə, **birind**, hüquqi aktların məzmununun a (predmetinə), **ikinci** isə onların hüquqi əhəmiyyətinə görə qruplaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

I. Hüquq-mühafizə orqanları haqqında hüquqi aktların məzmununa görə təsnifatı

Hüquq-mühafizə orqanları haqqında hüquqi aktları məzmununa (predmetinə) görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- 1) ümumi xarakterli;
- 2) məhkəmə hakimiyyəti, ədalət mühakiməsi və məhkəmələr haqqında;
- 3) məhkəmələrin fəaliyyətinin təşkilati təmin edilməsi və onu həyata keçirən orqanlar haqqında;
- 4) icra haqqında;
- 5) prokuror nəzarəti və prokurorluq orqanları haqqında;
- 6) cinayətlərin aşkar edilməsi və araşdırılmasının (təhqiqatm, ibtidai istintaqm və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin) təşkili haqqında;
- 7) hüquqi yardım və notariatm təşkili haqqında.

Birinci qrup aktlara, öz məzmununa görə bütün hüquq-mühafizə funksiyalarının mahiyyətinin və istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə, eləcə də müvafiq orqanların quruluşuna bilavasitə aidiyyəti olan aktlar aid edilir. Bu qrupda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, şübhəsiz ki, xüsusi yer tutur. Orada dövlətin, cəmiyyətin ən əhəmiyyətli (prinsipial) məsələləri həll edilmişdir. Qüvvədə olan müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci ildə Ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il və 18 mart 2009-cu il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə). "Hüquq-mühafizə orqanları" fənni üçün Konstitusiyam III ("Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları") və VII ("Məhkəmə hakimiyyəti") fəsillərində yerləşən müddəalar çox əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, III fəsildə şəxsin toxunulmazlığı və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının qanının iliyinə məhkəmə nəzarəti, telefon danışıqları, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatların sirlərinin saxlanması, bərabərlik, insanların və vətəndaşların hüquqlarının və

azadlıqlarının məhkəmə təminatı və digər hüquqları haqqında müddəalar vardır. Konstitusiyanın bu və digər müddəaları hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin məzmununun u qabaqcadan bilavasitə müəyyən edir, onları müəyyən çərçivəyə salır və onların təşkilinin əsaslarına təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının VII fəslində məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsi qaydalarının və şərtlərinin, bu hakimiyyəti həyata keçirən orqanların təşkilati prinsiplərinin başlıca müddəaları cəmlənmişdir. Bunlar arasında ədalət mühakiməsinin yalnız qanun əsasında yaradılmış məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi, hakimlərin müstəqilliyi və yalnız qanuna tabe olmaları, məhkəmə işlərinin icraatının açıq və çəkişmə prinsipi əsasında aparılması və s. müddəalar vardır.

Konstitusiya müddələrinin digər əhəmiyyəti ondadır ki, onlar bütün hüquqi aktlara nisbətən ali hüquqi qüvvəyə malikdir, onların icrası yalnız vətəndaşlar və qanunları tətbiq edən dövlət orqanları üçün deyil, həm də qanunları qəbul edən orqanlar üçün də məcburidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ-hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir". Onlara aid etmək olar: 10 dekabr 1948-ci ildə BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən bəyənilmiş **İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə** və yenə də 18 il keçdikdən sonra, 16 dekabr 1966-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyənilmiş **Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt**, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (4.11.1950), HMO əməkdaşlarının Davranış Məcəlləsi (17.12.1999), HMO əməkdaşları tərəfindən gücün və odlu silahın tətbiqinin əsas prinsipləri (7.09.1990), Polis haqqında Bəyannamə (1979-cu il) və s.

İki qrup aktlara iki hüquq-mühafizə funksiyası - konstitusiya nəzarəti və ədalət mühakiməsinə dair olan aktlar aiddir. Bunlar arasında mərkəzi yeri "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu tutur.

Üçüncü qrupa, "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanun və "Ədliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə" daxildir.

Dördüncü qrup aktlara Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsini, "İcra məmurları haqqında" və "İcra haqqında" qanunlarını birinci növbədə aid etmək olar.

Beşinci qrupda, təbii olaraq, "Prokurorluq haqqında", "Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə haqqında" qanunları aparıcı rol oynayır. Orada prokurorluq nəzarətinin və prokurorluq fəaliyyətinin digər istiqamətlərinin məzmununun və anlayışının bütün əsas məsələləri, onun təşkili və səlahiyyətləri, prokurorluq işçilərinin statusu kifayət qədər ətraflı şəkildə göstərilmişdir. Bu Qanunun müddəaları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının prokurorluğa həsr edilmiş 133-cü maddəsində göstərilənləri dəqiqləşdirir, əlaqələndirir və inkişaf etdirir.

Altıncı qrup aktlara da çoxlu sayda normativ-hüquqi aktları aid etmək mümkündür. Bütün bunlar onunla izah edilir ki, cinayətlərin aşkar edilməsi və araşdırılması mürəkkəb fəaliyyətdir. Onun tərkibində üç komponent bir-birindən fərqlənir: əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi, tədqiqat və ibtidai istintaq. Bəzi orqanlar (məsələn, polis) hər üç, bəziləri iki (məsələn, Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti), bəziləri (məsələn, prokurorluğun istintaq aparatı) isə yalnız bir fəaliyyət növü ilə məşğul olurlar. Bu qrupa daxildir:

- "Prokurorluq haqqında", "Polis haqqında", "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" qanunlar;
- Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi;
- Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamə və s.

Yeddind qrup aktlara "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında", "Notariat haqqında", habelə bu sahə ilə bağlı digər qanunları aid etmək olar.

II. Hüquq-mühafizə orqanları haqqında hüquqi aktların hüquqi əhəmiyyətinə görə təsnifatı

Qüvvədə olan qanının vericiliyə görə digər məsələlərə dair aktlarda olduğu kimi, hüquq-mühafizə orqanları haqqında hüquqi aktın konkret yeri adətən onun hansı orqan tərəfindən və hansı qaydada qəbul edilməsi ilə müəyyən edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ən yüksək pillədə **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası** durur. O, xüsusi qaydada, ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilib, dövlətin və ictimai həyatın, o cümlədən hüquq-mühafizə orqanlarının təşkilinin və fəaliyyətinin əsas (başlıca) məsələlərini həll edir. Bütün aşağı pillədə duran hüquqi aktlar konstitusiya müddəalarına dəqiq olaraq uyğun gəlməlidir. Ona görə də deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 147-ci maddəsinin I hissəsi). Konstitusiyanın mətninə dəyişikliklər və ya əlavələr xüsusi qaydada edilə bilər.

İerarxiya pilləsində ikinci yerdə **qanunlar** durur. Bu təbəqədə olan hüquqi aktlar vətəndaşların maraqları ilə əlaqədar hüquq-mühafizə orqanlarının təşkilinin və fəaliyyətinin əksər məsələlərini həll edirlər. Bu orqanlar tərəfindən qəbul edilən qərarların nüfuzu qanunların nüfuzu ilə möhkəmləndirilir. Bu da onların fəaliyyətinin lazımı qaydada həyata keçirilməsindən biridir.

İerarxiya sırasında sonrakı pillədə **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları** durur. Çox zaman onlar icra hakimiyyəti strukturuna daxil olan hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilir. Fərmanla hər hansı bir orqan haqqında əsasnamə (məsələn, Daxili İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamə) təsdiq edilə, ona əlavə səlahiyyətlər verilə bilər.

Digər növbəti dördüncü pilləni **Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin (hökumətinin) qərar və sərəncamları** tutur. Bu aktlar nə Konstitusiyaya, nə qanunlara, nə də Prezidentin fərman və sərəncamlarına zidd ola bilməzlər. Nazirlər Kabineti yalnız daha yuxarı səviyyəli aktlarla (Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları ilə) onların səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələləri nizamlamaq hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin aktları, adətən, qanunun və prezident fərmanlarının müddəalarını dəqiqləşdirir və əlaqələndirir.

Prezident kimi, Nazirlər Kabineti də, Nazirlər Kabinetinin üzvləri nazirlər tərəfindən başçılıq edilən icra hakimiyyəti orqanları haqqında əsasnamələri təsdiq edə bilər.

Hüquqmühafizə orqanlarının fəaliyyətini və təşkilini nizamlayan **mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının (nazirliklərin, komitələrin və s.) idarəçilik aktları** da normativ-hüquq aktlarına aid ola bilər. **Beşind pillədə** duran həmin aktlar müvafiq səviyyəli idarələrin rəhbərləri tərəfindən qəbul edirlər. Bu aktların ümumi əlaməti ondan ibarətdir ki, onlar qanunların, Prezident və hökumət aktlarının müddəaları ilə razılaşdırılmalıdır. Onlar müxtəlif cür adlana bilərlər: əmr, təlimat, göstəriş,

nizamnamə, əsasnamə və s. (məsələn, DİN-in əmri ilə təsdiq edilmiş "Polisin post-patrol xidməti Nizamnaməsi").

Məhkəmələrə və digər hüquq-mühafizə orqanlarına aid olan normativ-hüquqi aktların çoxu Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul edilir, digər aktlar isə əsasən orada hüquq ekspertizasından və qeydiyyatdan keçirilirlər.

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin və Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları normativ-hüquqi aktlara aid edilməsələr də, bu şərtlər və qərarlar həmin məhkəmələrin plenumları tərəfindən qəbul edilirlər. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarından fərqli olaraq Ali Məhkəmənin izahatlarının icrası nəinki ümumi, hərbi və iqtisadi məhkəmələr, həm də izah edilən qanunları tətbiq edən təşkilatlar və onların vəzifəli şəxsləri üçün tövsiyə xarakteri daşıyır.

Nəticə olaraq onu da qeyd edirik ki,son illər hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətini nizamlayan Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş səlahiyyətləri həyata keçirir. Konstitusiya Məhkəməsi öz səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərə dair qərarlar qəbul edir. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı Azərbaycan Respublikası ərazisində məcburi qüvvəyə malikdir.

N Ə T İ C Ə

Dövlət hüquq-mühafizə fəaliyyətinin müxtəlifliyinin yuxarıda göstərdiyimiz qısa xarakteristikasından dövlətin və təşkilatların bu fəaliyyətinin istiqamət, forma və metodlarının müxtəlifliyi aşkar surətdə görünür.

Bütün bu hüquq-mühafizə orqanları və təşkilatları üçün aşağıdakı əlamətlər xasdır:

- bu orqanlar demokratiya prinsipləri əsasında yaradılır və maksimum aşkarlıq şəraitində fəaliyyət göstərirlər;

- onlar qanunlarda birbaşa göstərdiyi kimi və dövlət mexanizmində xüsusi yer tutduqlarına görə məhz qanunçuluğun və hüquq qaydalarının təmin edilməsi üçün yaradılır;

- hüquqpozmalara qarşısını almaq və xəbərdarlıq etmək, vətəndaşların hüquqlarının müdafiə etmək və hüquqpozmalarla əlaqədar, hüquq məsələlərin həlli üçün, onlar müəyyən hüquqlara və xüsusi səlahiyyətlərə malikdirlər;

- hüquqi məsələlərin xarakterindən asılı olaraq, bu orqanlar və təşkilatlar qanunçuluğun və hüquq qaydalarının bərpa edilməsi və möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə müəyyən dövlət təsir tədbirləri, yalnız məhkəmələr isə hətta cinayət cəzaları tətbiq edə bilirlər.

Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə (funksiyaları) aşağıdakıları aid etmək olar:

1. konstitusiyaya nəzarəti;
2. ədalət mühakiməsi;
3. məhkəmələrin fəaliyyətinin təşkilati təmini;
4. məhkəmə qərarlarının icrası;
5. ibtidai araşdırmaya və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə prokuror nəzarəti;
6. cinayətlərin və digər hüquqpozmalara qarşısının alınması;
7. cinayətlərin aşkar edilməsi və araşdırılması (istintaq, təhqiqat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti);
8. hüquqi yardımın göstərilməsi və cinayət işləri üzrə müdafiə

Beləliklə, hüquq-mühafizə orqanları elə dövlət orqanları və demokratik prinsipləri əsasında dövlətin və cəmiyyətin, əmək kollektivlərinin, vətəndaşların hüquq və qanuni mənafelərini təmin etməyə hüquqpozmaları xəbərdar etməyə və qarşısını almağa, qanunçuluğu və hüquq qaydalarını pozmuş şəxslərə dövlət məcburetmə təsir tədbirlərini tətbiq etməyə qadirdilər.